

Hvad nu hvis

Kontrafaktiske hypoteser og “åbne” situationer i historie og historieforskning

af Uffe Østergård

Die Frage: “Was wäre geschehn, wenn das und das nicht eingetreten wäre?” wird fast einstimmig abgelehnt, und doch ist sie gerade die kardinale Frage (Nietzsche 1875)

Hvad ville der være sket, hvis den store spanske armada var landet i England i 1588? Sådan spurgte den engelske specialist på Spaniens krig i Nederlandene, Geoffrey Parker i en artikel fra 1976. Og fortsatte med en velunderbygget undersøgelse af, hvor gode odds der i grunden var for en spansk sejr, den spanske konge Filip II's næsten uudtømmelige pengemidler fra Sydamerika og Flandernhærens professionalisme taget i betragtning. Var det lykkedes armadaen at lande, er det temmeligt sikkert, at Filip II's general, hertugen af Parma ville have kunnet marchere hurtigt gennem Kent og erobre det dårligt befæstede London, sådan som hans ordrer lød på. Nu gik det som bekendt ikke sådan. De spanske galeoner blev generet af de små hurtige, engelske krigsskibe og løb – hvad der nok var vigtigere – ind i et stormvejr og sank i den Engelske Kanal. Kun enkelte krigsskibe klarede sig nord om Skotland og hjem forbi Irland (hvor et enkelt gik på grund og blev plyndret af den lokale befolkning). Kanoner og andet pragtudstyr fra disse skibe bjærges i disse år af frivillige undervandsarkæologer. Det giver en stor viden om 1500-tallets sømilitære teknologi, foruden leveforhold og klasseforskelle i den spanske flåde på samme måde som det bjærgede krigsskib Vasa i Stockholm har gjort.

Englændernes sejr over spanierne blev første led i den sejlivede engelske myte om Kontinentets lumskede magter som skal holdes på afstand og nede. En myte som stadig præger briternes politik overfor det europæiske samarbejde. Men ellers har historieforskningen ikke givet sig af med sådanne hvis ... så ... spekulationer, selv om netop et årstal som 1588 indbyder til det. Invasionsforsøget i 1588 markerede højdepunktet i Spaniens og det Habsburgske dynastis forsøg på at etablere et universelt imperium i Europa i stil med dem, der har domineret alle andre store civilisationer i verden. Det særlige ved Europas udvikling har lige siden middelalderen været eksistensen af flere konkurrerende magtcentre, der i en tidligt moderne epoke blev til territoriale nationalstater. Men fra begyndelsen var det ikke givet, at det skulle gå sådan, og der kan være grund til at tage de forskellige forsøg på at etablere et samlende imperium mere alvorligt, end man plejer at gøre. Et af de mest magtfulde af disse forsøg var Habsburgerne under kejser Karl V (1519-56), i hvis rige “solen aldrig gik ned”, som man sagde da han trak sig tilbage efter og overgav den spanske kongekrone plus umådelige besiddelser i Italien, Nederlandene, Sydamerika og mange andre steder til sin søn Filip II (1556-98).

I 1571 havde en kristen koalition under Juan d'Austria, Karl V's uægte søn (og således Filips broder) slået de fremtrængende osmannere i et afgørende søslag ved Lepanto ved indsejlingen til den Korinthiske Bugt. I parentes kan man bemærke, at den “tyrkiske” flåde i vid udstrækning var bemanded af græske søfolk, idet den græske nation indgik som en loyal del af den universelle, multinationale osmanniske stat. Dette faktum nævnes normalt aldrig i dag, og slet

ikke af grækerne, idet de har valgt kun at huske Osmanderiget som undertrykkende og grusomt. Det var det også, men de ortodokse grækere var en af de fire anerkendte religioner i riget sammen med Islam, Jødedommen og den Armenske Kirke. Filip II's magt byggede på en kombination af professionelle italienske, spanske og tyske lejetropper og tilsyneladende uudtømmelige mængder af guld fra det nyligt erobrede Syd- og Mellemamerika. Dem satte han ind for at undertrykke den protestantisk-kapitalistiske revolte i Nederlandene, en konflikt vi husker under navnet 80-årskrigen, der løb med enkelte afbrydelser fra 1568 til 1648.

Men de fulde ressourcer sattes altså også ind mod England i 1588 for at indlemme denne potentielt vigtige stat i det spansk-habsburgske imperium. Anledningen var at Filip ville beskytte katolikerne i dette protestantiske land og samtidig straffe dronning Elizabeth (1558-1603), der havde afvist hans frieri. Nederlaget betød derude for Spanien, at protestantismen hævdede sig i Nordeuropa, samtidig med at kapitalismen udviklede sig eksplosivt først i Nederlandene, siden i England og Nordamerika og til sidst i hele den vestlige verden. Der skulle således være tilstrækkeligt med anledning til at spekulere over alternative udviklinger med udgangspunkt i det vigtige årstal 1588. Men det er ikke sket. Tværtimod har næsten alle historikere siden professionaliseringen af faget i 1800-tallet advaret mod sådanne "overflødige" spekulationer. Reelt leverede Geoffrey Parker heller ikke en egentlig kontrafaktisk hypotese med sin artikel, trods den fængende titel "If the Armada had landed" (Parker 1976). Som militærhistoriker holdt han sig til at undersøge de rent militære sandsynligheder i forløbet. Det er vigtigt, men konsekvenserne for Europas generelle historie var som allerede antydning langt større.

En af de mest prominente advarsler mod hvis-så spørgsmål er E. H. Carr's formulering fra 1961 i en lærebog i historisk metode: "One can always play a parlour-game with the might-have-beens of history, but they have nothing to do with determinism" (Carr 1961, 91). Og "determinisme" var hvad der interesserede Carr især hans mammut undersøgelser af årsagerne til den russiske revolution (Carr 1950-71). Det bør dog bemærkes, at Carr faktisk var en yderst kompetent og fantasirig historiker, og at hans advarsler mest var møntet på modstandere af 1917-revolutionen i Rusland, der drømte om en anden udgang på revolutionen. Sådanne alternativer kunne virke helt urimelige i den periode, hvor Carr skrev. Da var Sovjetunionen lige kommet ud af 2. verdenskrig som sejrherre og etablerede sig gradvis som en supermagt. Denne vurdering tager sig unægteligt noget mere diskutabel ud i dag i lyset af Sovjetunionens sammenbrud og opløsningen af dets europæiske og asiatiske imperium. Pludselig kan man lettere få øje på alternative udviklingsmuligheder før og under den bolsjevikiske revolution, og det strømmer da også frem med revurderinger af reformerne under den sidste zar Nikolaj II. Hélène Carrère d'Encausse's bog om de afbrudte reformer under Nikolaj II er en af de bedste. Hun er en af de få forskere, der kan tillade sig det, da hun allerede i 1978 publicerede en bog, som forudsagde kampen mellem nationaliteterne i Sovjetunionen. Men ellers er det farligt at forudsige historien med tilbagevirkende kraft og således bidrage til opfattelsen af Rusland som landet med den mest uforudsigelige fortid. På den anden side er det rigtigt, at holde fast i, at det ikke var spor givet at bolsjevikkerne skulle vinde revolutionen i 1917. Behovet for en stor ændring lå i kortene, men at det blev den mest yderligtgående, der kom til magten, skyldtes demokraternes usikre håndtering af

magten og 1. verdenskrigs radikaliserings af bondemasserne. Så Carr's lovmæssighed i afdækningen af revolutionen er unægtelig noget tvivlsomt.

Alligevel er hans afvisning af kontrafaktiske hypoteser blevet misbrugt til bastante, professorale forbud mod gætterier og tomt tankespind om hvad der kunne være sket, hvis ... Forbud der endte med at tage det meste af relevansen og den teoretiske spændvidde ud af historiefaget til fordel for en snæver, teknikfikseret professionalisme. Sådanne forbud har naturligvis ikke ødelagt tiltrækningen ved den kontrafaktiske genre, blot stort set flyttet dem uden for universiteternes historiske institutter. Dronning Elizabeths opdagelsesrejsende, grundlægger af Virginia og statsautoriseret sørøver Sir Walther Raleigh (1552-1618) præsterede et fascinerende eksempel på kontrafaktisk historie i første bind af sin *History of the World* fra 1614, skrevet i fængsel i Tower, efter at han havde deltaget i et komplot mod hendes efterfølger den skotske konge James I. Her prøvede Raleigh at forestille sig konsekvenserne for verden af en spansk sejr over England.

Man kan ikke ligefrem sige at Raleigh dannede skole. Men det er heller ikke rigtigt, at spekulative ræsonnementer har været holdt helt ude af seriøs historieforskning. I en vis forstand anvendes metoden altid. Når man siger at et slag eller en anden begivenhed var "afgørende", henviser man implicit til en påstand om, at det ville være gået anderledes, hvis begivenheden var forløbet anderledes. Ethvert positivt udsagn om en historisk årsagsammenhæng indebærer implicit en afvisning af mange andre sammenhænge. Disse besværes man sig blot sjældent eller aldrig med at ekspliciteres. Man kan også indvende, at det ville være vanskeligt for ikke at sige umuligt at gøre det. Men på den anden side er disse alternativer vigtige at få med for at forstå, hvad og måske hvorfor noget skete. Problemet er blot, at disse alternativer forudsætter en fremskrivning af en situation. Hvis disse fremskrivninger ikke skal blive rene gætterier, forudsætter de alt-andet-lige teorier. Sådanne teorier er det samfundsvidenskabernes ambition at udvikle, og derfor har den kontrafaktiske metode været afprøvet af især økonomiske historikere, de såkaldte kliometrikere. To af dem, Douglass C. North og Robert W. Fogel fik sågar Nobelprisen i økonomi i 1995 for deres indsats inden for udforskningen af institutioners betydning for den økonomiske udvikling.

Amerikanske historikere får Nobelprisen i økonomi

Alt for ofte fremstilles den økonomiske udvikling i næsten naturvidenskabelige termer. Økonomien ses som en laboratiemodell, som kan manipuleres til at give det ønskede resultat. Tekniske fremskridt og kapitaldannelse bliver til "forklaringer" af økonomisk udvikling i sig selv, uden tanke for for hvad der kan være årsagen til, at tekniske fremskridt, effektiv kapitaldannelse og ressourceallokering hænder i nogle situationer og ikke i andre. Oktober 1995 gav den svenske komité årets Nobelpris i økonomi - indstiftet i 1968 af Sveriges riksbank - til to amerikanske økonomihistorikere, Douglass C. North fra Washington University i St. Louis og Robert W. Fogel fra University of Chicago. Sammen med de smertelige erfaringer med vanskelighederne ved at få markedsmæssige "lovmæssigheder" til at fungere i Rusland og de andre postkommunistiske lande kan dette valg muligvis bidrage til at ændre ved den automatiske og mekanistiske fejlslutning om, hvad der betinger økonomisk udvikling og vækst.

North og Fogel tilhører den såkaldte kliometriske skole inden for den økonomishistoriske forskning opkaldt efter historiens muse, Clio kombineret med

den målende fremgangsmåde, metrien. Denne skole, der i 60'erne kaldtes den "nye økonomiske skole" betjener sig af eksplicite kontrafaktiske ræsonnementer, dvs. gennemregninger af hvordan det ville være gået, hvis f.eks. den industrielle revolution var foregået på basis af kanaltransport i stedet for jernbaner. Dette tænkte forløb var temaet for Fogels banebrydende arbejde om jernbanernes betydning for industrialiseringen af USA fra 1964. Det vigtigste er ikke så meget det hypotetiske resultat – Fogel når frem til, at der stort set ville være sket det samme uanset om industrialiseringen foregik pr. flodpram eller via skinner. Det afgørende er metoden, den statistiske gennemregning af konsekvenserne af nogle præmisser, og selve evnen til at sætte spørgsmålstejn ved den givne udvikling. Ikke bare af lyst til at forestille sig et andet forløb, men for bedre at forstå, hvorfor det gik som det gik.

Den kontrafaktiske metode er det eneste alternativ til historikernes normalforklaring, at det gik, som det gik, fordi det gik, som det gik. Det er naturligvis ikke helt dumt at beskrive den faktiske udvikling - den skete jo faktisk – men det er ikke nok, hvis man vil forklare forløbet. Og slet ikke nok, hvis man, som vi ofte gør, forsøger at overføre læren fra en situation til en anden. Gør man dette sidste, er risikoen ved den retrospektive prospektive fremgangsmåde (direkte oversat bagudskuende fremadrettet, dvs. en "det gik som det gik, fordi det gik, som det gik"-forklaring), at man simpelthen ophøjer én historisk specifik erfaring til almen regel.

Dette sidste har vi talrige eksempler på i udviklings- og moderniseringsteoriene. Filosofien bag udviklingsbistanden var (og er stort set endnu), at hvis vi blot indfører den vestlige teknik i form af maskiner og infrastruktur, så følger resten af sig selv. På det seneste er denne simplistiske fremgangsmåde udvidet med indførelse af vestligt (eller japansk) management og politisk demokrati. Den seneste fallit for disse betragtninger er de uforudsete vanskeligheder ved overgangen til markedsøkonomi i de postkommunistiske lande. Pludselig er det gået op for økonomer, at markeds-mæssig adfærd tværtimod at være "naturlig" i virkeligheden er noget af det mest "kulturelle", en adfærd der kræver lang tids øvelse, respekt for regler og institutioner og et omfattende kompleks af lovgivning, formel såvel som uformel. Hvis en befolkning ikke opfører sig i overensstemmelse med markedets love, men opfatter renter og akkumulation som forbryderisk tilegnelse af andres arbejde, ja så virker markedet ikke. Eller endnu værre, det kan føre til, at befolkningen ikke er i stand til at skelne mellem "sund" kapitalistisk profit og den rene forbrydervirksomhed. Det kan være svært nok hos os, der dog har mange hundrede års erfaring med de finere nuancer i markedsbestemt adfærd, men er næsten umulig i en befolkning, der aldrig har kendt til fordelene ved kapitalismen, og som de sidste 70 år er blevet tudet ørene fulde af det forkastelige ved privat ejendomsret og privat initiativ. Derfor tendensen blandt russere til at kalde al økonomisk virksomhed for "mafia".

Her kunne Douglass Norths, Robert Fogels og andre kliometrikere forfatterskab have tjent som advarsel. Akkurat som institutionalisten Ronald Coase, der i 1991 modtog prisen, i sin takketale understregede, hvor lang tid det tager at skabe de institutioner, der får en markedsøkonomi til at fungere. North har senest undersøgt betingelserne for økonomisk vækst i bogen *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge University Press 1990). Sammen med en klassiker fra 1973, *The Rise of the Western World. A New Economic History*, som han skrev sammen med Robert Paul Thomas,

fremlægges her resultatet af en indtrængende analyse af den vestlige økonomis udvikling fra år 900 til 1800. Vægten lægges på fremvæksten af stabile ejendomsforhold, ikke tekniske opfindelser eller pludselig kapitalophobning. Etableringen af regler for anonym kapitaldannelse i aktieselskaber og indførelsen af en skelnen mellem personlig formue og den investerede, risikovillige kapital, “begrænset ansvar”, var grunden til, at den økonomiske udvikling i 1600- og 1700-tallet fandt sted i Nederlandene og England og ikke Spanien, som i samme tidsrum soldede en indstrømning af guld og sølv fra Sydamerika, der svarede til den årlige værdi af hele Europas produktive formåen, bort på krige om det politiske og religiøse overherredømme. Det reddede Europa fra den tyrkiske invasion – sejren i søslaget ved Lepanto i 1571 – men kostede Spanien dyrt i manglende udvikling.

Erfaringerne kan overføres til nutidens despotiske u-lande. Så længe enevoldsherskerne i de diktaturer, som North kalder “plyndrerstater”, udelukkende satser på at berige sig selv og deres klienter i stedet for nationen som helhed, er der ingen chance for fremgang. Et andet forhold, den økonomiske betydning af slaveriet i de amerikanske Sydstater, som især Fogel i samarbejde med kollegaen Stanley Engerman har undersøgt, er det derimod vanskeligere at overføre til i dag. Fogel har regnet på rentabiliteten af anvendelsen af slaver på bomuldsplantagerne i Syden og er nået frem til det foruroligende resultat, at det faktisk kunne betale sig. Det har ellers været en dominerende holdning i historieforskningen, at slaveriet i grunden ikke var lønsomt sammenlignet med de omfattende positive følger af anvendelsen af frie lønarbejdere, og at plantageejerne i realiteten var gået fallit i 1850’erne, men blot ikke erkendte det pga. en kombination af social bornerthed og fejlagtige regnskabsmetoder. Har Fogel ret, var der økonomisk ræson i Sydstaternes krig mod de lønarbejdsbaserede Nordstater, og det er ikke rart at erkende i en humanistisk og velmenende tid som vores. Selv mener han, at slaveriet skulle afskaffes af politiske grunde, fordi det var et inhumant system. Men den økonomiske effektivitet har han taget fra os som argument.

Det sidste ord er endnu ikke faldet i striden om Fogel og Engermans resultater, og indtil da kan man altid glæde sig over, at North i *The Rise of the Western World* utvetydigt er frem til at afvise, at der var økonomiske fordele ved slaveriet i den vesteuropæiske middelalder. Under alle omstændigheder er det vigtigt at understrege at økonomiske kontrafaktiske hypoteser rummer to elementer. Først gennemregninger af den reelle lønsomhed, meget gerne under anvendelse af beregningsteknikker som samtiden ikke beherskede. En sådan fremgangsmåde har f.eks. ført den danske økonomiske historiker Kristof Glamann frem til at det Hollandske Ostindiske Kompagni reelt var fallit i mange år, men ikke opdagede det pga. ufuldkomne regnskabsmetoder. Og derfor uanfægtet fortsatte sin tabsgivende aktivitet i den fejlagtige tro, at den var profitabel. Sådanne eksempler er verdenshistorien fuld af og de åbner vore øjne for betydningen af aktørernes *forestillinger*. Uden at gå nærmere ind i mentalitetshistoriens diskussioner om forskellige typer af rationalitet er det tilladeligt at rejse spørgsmålet om, hvorvidt den enkelte slaveejer virkelig tog sine investeringsbeslutninger ud fra forventninger om, at afkastet skulle være mindst lige så høj som den almindelige rentefod (Elster 1973, 56). Slaveriet var for slaveejere ikke blot en økonomisk investering men “a whole way of life” (eller livsform som vi sagde på dansk før Thomas Højrup gjorde ordet til et teknisk begreb med sin bog fra 1983).

Klassiske undersøgelser af bondebrugets økonomi som Chyanovs fra 1920'erne har påvist, hvorledes "traditionel" økonomisk tænkning forværrer problemerne for bønderne. Familiebruget prioriterer normalt en fast levestandard for familiens medlemmer og vil derfor være tilbøjelige til at sænke produktionen, når priserne stiger. Hvorved de stiger endnu mere, og bønderne kan arbejde endnu mindre. Omvendt uddyber de oftest kriser ved at øge produktionen, når priserne falder. Hvorved priserne falder yderligere og bønderne bliver endnu fattigere. Samme tendenser kan man meget vel tænke sig gøre sig gældende i en slaveejerøkonomi. Derudover kan man ikke lukke øjnene for, at hvad der kan være rationelt for nogle dele af samfundet ikke er det for andre, at der med andre ord er mere eller mindre antagonistiske modsætninger i en samfundsformation, som vi sagde for nogle år siden. En yderst sandsynlig vurdering af slaveejerersamfundet i de amerikanske Sydstater slår fast, "at slaveriet var lønsomt for slaveejereren, skadeligt for slaverne, irrelevant for de ikke-slaveejende hvide, skadeligt for Sydstaterne og meget gunstigt for den totale økonomiske udvikling i USA." (Woodman 1966, 10-11).

Der er ret stor forskel på de Norths og Fogels arbejdsmåder. North er den ensomt arbejdende tænker, som opstiller teorier og gennemfører ræsonnementer til deres logiske konklusion. Fogel derimod arbejder i store teams, der indsamler massive mængder af data, som han derefter bearbejder. Det har han senest gjort i omfattende undersøgelser af konsekvenserne af det amerikanske rumprogram og i store undersøgelser af befolkningens sammensætning og udviklingen i sygdomsmønstrene. Fælles for dem er imidlertid deres interesse for det felt, der i stigende grad sniger sig ind i "rene" økonomiske teorier under black box betegnelsen "kultur". Forskellen mellem Fogel og North og flertallet af de såkaldt "praktiske" økonomer er, at de forsøger at undersøge, hvad "kulturelt bestemt adfærd" og "normer" i grunden er. Derfor er det så lovende, at det er disse to historikere, der til deres egen store overraskelse har fået nobelprisen i økonomi i år.

Det ubestridte hovedværk i genren er dog stadig Fogels undersøgelse af jernbanernes betydning for den økonomiske vækst i USA i anden halvdel af 1800-tallet fra 1964. Hans resultat var, at jernbanerne betød mindre for USA's økonomiske vækst i 1800-tallet end normalt antaget. Hvis man ikke havde opfundet jernbanen, men benyttet det eksisterende kanalnet ville forskellen i samlede transportpriser have været lille. Havde man oven i købet udbygget kanalsystemet ville forskellen mellem BNP i en kanaløkonomi og en jernbanebaseret økonomi have været ubetydelig, alt målt i 1890-priser. I denne bestemte økonometriske udgave har *kontrafaktiske hypoteser* altså vundet en vis, beskeden status indenfor dele af historieforskningen i de allersneste år (Fode 1975). Men kun i situationer hvor det giver mening at opstille alt andet lige scenarier som i de økonomisk historiske undersøgelser.

Trods den økonomiske histories mere forfinede teoridiskussioner er det legitime i kontrafaktiske hypoteser stadig ikke trængt ret langt ud i historikerprofessionen. Det får man et klart indtryk af i en lille bog, der præsenterer resultaterne af de tværfaglige metodeseminarer den berlinske antikhistoriker Alexander Demandt ved Friedrich Meinicke Institutet ved Freie Universität afholdt i begyndelsen af 1980'erne. I første afsnit garderer han sig til højre og venstre og tager yderst forsigtigt afstand fra kollegers bastante gengivelser af det materielle kildesyns dumme påstand om, at i historien findes intet hvis (Demandt 1984). Særligt imponerende er Demandts forsøg på at give

en teoretisk begrundelse for at stille hvis-så spørgsmål dog ikke. Givetvis velment, men ikke særlig filosofisk-analytisk formidlet. Det bedste er faktisk, at han har gravet et intelligent citat af Friedrich Nietzsche fra 1875 frem: “Die Frage”: “Was wäre geschehn, wenn das und das nicht eingetreten wäre?” wird fast einstimmig abgelehnt, und doch ist sie gerade die kardinale Frage” (*Werke IV*, 1967, 131).

Derimod bliver det spændende, da han når frem til hovedafsnittet med 30 sider gennemgang af 15 såkaldt “åbne” historiske situationer. Hér refereres diskussionerne fra seminaret, og man kan fornemme, hvordan studenterne virkelig er blevet engageret i debatten om de mulige følger af, at perserne havde vundet over grækerne i slaget ved Marathon 490 f.v.t. Eller hvis Arminius ikke havde udslettet romerne i Teutoburgerskoven år 9, Pontius Pilatus benådet Jesus i år 33 eller Karl Martell ikke slået araberne ved Poitiers i 732. Man mærker Demandts antikhistoriske baggrund, og generelt finder jeg hans ældre eksempler mest tankevækkende. De nyere er ret banale emner af typen, hvad hvis ikke skuddene i Sarajevo 28. juni 1914 var faldet, hvis Hitler var død 1938 eller sammensværgelsen 20. juli var lykkedes? Interessante forslag, men svære at gennemarbejde.

Bedst har disse kontrafaktiske hypoteser fungeret, hvor de er blevet lagt til grund for fiktive fremstillinger. Allerbedst i tre spændingsromaner, hvor den amerikanske detektiv-roman foregår i en setting, hvor Hitler vandt 2. verdenskrig. Direkte i Len Deightons *SS-Britain* fra 1979, mere indirekte og raffineret i Philip Kerrs trilogi *Berlin Noir* (1989-91) og Robert Harris’ bestseller *Fatherland*, hvor en berlinsk privatdetektiv opklarer forbrydelser i et Tyskland præget af et korruperet nazi-styre, men som alligevel har en lang række moderne træk. Harris’ bog foregår i et fiktivt Berlin anno 1964, hvor meget er fremmedartet, men *The Beatles* alligevel har gjort deres entré på den internationale musikscene. Denne blanding af velkendte moderne træk med fremmedartede, usamtidige træk sætter nazismens karakter i relief og svarer ganske raffineret til resultaterne i meget af den moderne, socialhistoriske udforskning af det nazistiske Tyskland. Hvis vi ser bort fra udryddelsen af jøderne (og det kan man ikke), er det nemlig påfaldende, hvor meget de socialpolitiske forestillinger hos socialdemokrater og nazister mindede om hinanden. Det har den norske historiker Øystein Sørensen analyseret i to provokerende bøger fra 1991 og 1993, hvor han følger ansatser fra den alt for tidligt afdøde Tim Mason op på norsk materiale.

Hvor tankevækkende sådanne spørgsmålstegn ved vore vante forestillinger om nazismen end kan være, finder jeg dog endnu større perspektiver i Demandts grundige gennemgang af, hvad der kunne være sket, hvis Alexander den Store havde levet længere end til 323 f.v.t. Hér følger han en spændende tankerække som syntetikeren A. J. Toynbee fremsatte i en artikel i 1969. Hvis Alexander ikke var død så ung, taler det meste for, at hans planlagte erobring af Indien var lykkedes. Havde hans personlige herredømme over næsten hele den kendte verden varet ved i blot tyve år, er det tænkeligt, at den buddhistiske højreligion fra Nordindien ville have bredt sig over hele dette verdensrige (på græsk *Koiné*, der også betegner det græsk fællessprog i denne verden) med hovedstad i Alexandria. Derved ville Buddhas gennemciviliserede lære med dens dybe respekt for andres rettigheder have gennemsyret hele den kendte verden og forhindret de ødelæggende efterfølgerkrige og de aggressive semitiske religioner med deres despekt for anderledestænkende – jeg tænker her sammen med Toynbee på jødedom, islam og kristendom i de fleste af deres

mangfoldige udgaver. Denne vision om en fredelig én-verden stræbte Toynbee efter hele sit liv, men har hér fået visionen placeret i en bestemt konjunktur, hvor den var mindre usandsynlig end på ethvert givet senere tidspunkt. I sin udfoldede udgave lyder denne alternative vision af verdenshistoriens gang således.

Hvad ville der være sket hvis Alexander den Store ikke var død i 323 fvt.?

Da Alexander den Store døde i år 323 fvt., faldt det store rige mellem Nilen, Indus, Sortehavet og Det røde Hav, som han havde erobret på godt ti år, fra hinanden. Først i tre, senere flere hinanden bekrigende riger. Men hvad nu hvis han ikke var død 33 år gammel af druk og overanstrengelse? Muligvis ville det have udviklet sig til et asiatiske despoti, sådan som adskillige af hans samtidige frygtede. Eller der kunne være opstået et makedonsk-persisk storrige med grænse ned gennem Middelhavet omtrent ved den 20. længdegrad, cirka der hvor sprogrænsen mellem græsk og latin kom til at gå i senantikken. Et sådant rige ville have kunne indtaget samme mæglerstilling mellem et Vesteuropa behersket af romere, kelter og germanere på den ene side og den indiske orient på den anden, sådan som Bagdadkalifatet kom til at gøre det i middelalderen.

Et endnu mere fantastisk scenario blev som før nævnt skitseret af universalhistorikeren Arnold Toynbee i 1969, kort før han døde. I overensstemmelse med den angelsaksiske historieforsknings tradition for at fremstille Alexander som en idealist, der var behersket af tanken om at forene menneskeheden i broderskab og fred forestillede Toynbee sig, at Alexander overvandt den sygdom i juni 323 fvt., som han døde af, og kom tilbage til livet som et nyt og bedre menneske uden hang til druk og storhedsvanvid (sic!). Kort efter sønnen Alexander IV's fødsel sejlede han i dette scenario som planlagt rundt om Arabien og opdagede monsunvindene – det skete i virkeligheden først 200 år senere. I efteråret 323 fvt. landede han ved Suez og satte den kanal i stand, som farao Necho tidligere havde bygget og den persiske konge Dareios I fornyet. Derefter blev der som planlagt bosat fönikere ved Den persiske Golf i Kuwait, Bahrain og Aden. Tyros i Libanon blev genopbygget, mens andre semitiske folk, deriblandt jøderne vovede sig ud på havet. Dermed åbnede de sig for verden og mistede den religiøse fanatisme, de havde udviklet i deres isolation til fordel for en emanciperet hellenisme. Kristendommen, som skylder sin oprindelse jødernes religiøse intolerance, opstod derfor ikke.

Alexander flyttede sin hovedstad fra Babylon til Alexandria, der blev den nye verdenshovedstad med religiøst og kulturelt centrum i det af Alexander planlagte Hephasteion. Toynbee argumenterer for at denne flytning ikke ville have været utænkelig. Et af de kongehuse, som efterfulgte Alexander, Seleukiderne flyttede rent faktisk deres hovedstad fra Babylon og Seleukia til Antiochia nær Middelhavet på et senere tidspunkt. I 321 fvt. sejlede Alexander til Makedonien, sikrede det nordlige Anatolien og Thrakien og sendte sin intrigante moder Olympias i eksil på paradisoen Sokotra i Det indiske Ocean. Han giftede sin søster med Leonatos og udnævnte ham til Antipaters efterfølger, da denne, som det virkelig skete, døde i 319. Antipaters ærgerrige og skrupelløse søn Kassandros flygtede til Karthago og forsynede Alexander med et påskud til krig – planerne til et sådant togt mod vest findes faktisk overleveret hos den græske historiker Diodor.

Ptolemaios blev sendt til Sicilien på Alexanders vegne og samlede som en anden Timoleon de splittede grækere mod sikelerne og karthagerne. Han sammenkaldte en kongres i Syrakus og grundlagde et syrakusisk forbund med

det korinthiske som forbillede. Alexander blev forbundsfeltherre i kampen med Karthago, som han erobrede i 319 fvt. med hjælp fra en fønikisk femtekolonne. Nordafrika blev organiseret som forbund omkring Utica efter mønster fra Korinth og Syrakus. I Gibraltar lod Alexander opføre byen Alexandria Eschata Herakleia – efter model fra Alexandria Eschata Dionysiaka ved Jaxartes i det nuværende Uzbekistan. Han overlod massilianerne, hvis berømte søfarer Pytheas han mødte i Gades (Cadiz), at åbne Atlanterhavskysten. Punerne i Gades fik til opgave at sejle rundt om Afrika fra vest, efter at deres landsmænd havde klaret det samme fra øst 300 år tidligere.

I Italien blev romerne slået af samniterne ved de caudiniske pas i 321. Alexander sendte Ptolemaios til Tarent, der krævede hævn for italikernes mord på kongen af Epiros, Alexanders onkel af samme navn, i 330. Støttet af de græskvenlige blandt senatorerne bragte Ptolemaios et forbund mellem Alexander, de græske byer og Rom i stand. Samnium blev slået i 317 og de syditaliske byer organiseret i et "korinthisk" forbund, mens Rom fik afløb for sin ekspansionslyst i Norditalien og Gallien.

Nu var hele Middelhavet i Alexanders hånd. Ved hjælp af oskiske lejetropper forberedte han erobringen af Indien, hvor Chandragupta i 323, opmuntret af de falske meldinger om Alexanders død, havde angrebet de græske garnisoner (som det virkelig skete). Chandragupta blev slået og gik i tjeneste hos den mægtige makedoner, der sendte ham til Gangesstaten Magadha. Alexander fulgte selv efter, indtog Pataliputra og sejlede ned ad Ganges, som han tidligere havde gjort det ad Indus. Ved flodens munding mødte han fønikerne, som han havde sendt ad søvejen rundt om Indien. I 314 fvt. blev Seleukos indsat som konge af Magadha, hvorved Alexanders rige også kom til at omfatte Buddhas hjemland. Buddhistiske munke fra Kapilavastu udnyttede rigsheden til at missionere i Vesten, hvorved verdensrige og verdensreligion blev forbundet med hinanden. Buddhismen, der tolererer alle historiske religioner, indordnede disse i sit eget system til opnåelse af frelsen. I Grækenland skrev Zenon og Epikur kommentarer til Buddhas prædikener i stedet for at udvikle deres egen filosofi.

Efter at Alexander vendte hjem til Alexandria, blev han opsøgt af gesandter fra de græske sortehavsbyer med anmodning om hjælp mod skytherne. Alexander drog i 312 til Jaxartes (vore dages Syr Darja), hvor han hørte om Kinas rigdomme og sluttede forbund med issedonerne, Wu-Sun nomaderne og oprørere i Kina. 311 sejrede han i spidsen for oprørerne og indsatte Antigonos (Monophthalmos) som kejser. I 293 blev denne efterfulgt af sønnen Demetrios (Poliorketes). Antigoniderne foregreb således Yüan-dynastiet. I 308 opdagede Nearchos søvejen til Kina, mens fønikernes beretninger om de sydlige lande fik kineserne til at ekspandere helt til Tasmanien. I 311 tilhørte hele den civiliserede verden Alexander, som døde i 287 fvt. 69 år gammel og mæt af dage.

Hans søn og efterfølger Alexander IV arvede ikke sin faders uhæmmede ekspansionslyst og konsoliderede i stedet erobringerne. Han liberaliserede forvaltningen, civiliserede udviklingsområderne og understøttede Roms ekspansion mod nord. I Alexandria oprettede han et universitet med en afdeling for humaniora i *Museion* og en for naturvidenskab i *Hephasteion*. Her opdagede Heron damptrykket, Aristarchos det heliocentriske solsystem og Eratosthenes den runde jord. Nyheden om det sidste nåede til Karthago og fik en foretagsom ung mand ved navn Hannibal til at finde den vestlige sejlroute over oceanet til de fønikere, der allerede residerede i Shanghai. På den ekspedition opdagede han den fra Platons dialog "Timaios" bekendte ø Atlantis (Amerika). Ifølge Toynbee

er dette ikke helt så eventyrligt, som det lyder, da de nautiske og geografiske forudsætninger for Columbus' færd allerede var til stede i hellenismen. Den videre udvikling forløb som en gradvis åbning af hele jorden. På fredelig vis trådte stadig flere stater ind i denne økumeniske verdenskultur, og den hellenistiske humanisme bredte sig overalt. Under Alexander XIII var verdensstaten en realitet med centrum i Alexandria.

I artiklen forestiller Toynbee sig, at han sidder ved et skrivebord som forskningsstipendiat hos Alexander LXXXVI og tænker over, hvad der ville være sket, hvis Alexander III var død dengang i Babylon, hvis det altså var gået, som det faktisk gjorde. Den reale historie fremstilles så som et hypotetisk – og lidet tillukkende – alternativ til Toynbees tankespind. Modstanden mod Alexanders sammensmeltnings- og forsoningspolitik, som allerede kunne mærkes, mens han levede, ville have vundet overhånd. Ideen om en fælles menneskehed ville have tabt til den dualistiske kliché om hellenere og barbarer. Generalerne ville have forstødt deres asiatiske hustruer, og det ville være kommet til borgerkrig mellem Alexanders generaler. Hans rige ville være faldet fra hinanden, stridighederne ville have hæmmet det teknisk-videnskabelige fremskridt og svækket det hellenistiske system i en sådan grad, at det ville være bukket under for angrebene fra Indien og Persien i øst og Karthago og Rom i vest. Det helleniserede område ville være skrumpet ind, nationale idéer og intolerante religioner ville have bredt sig blandt persere og jøder. Muligvis ville fortvivlelsen over nederlaget for Alexanders plan for verdensfreden have ført til, at masserne havde overført deres forhåbninger til en persisk saoschyant eller en jødisk messias. Det ville have forvandlet Alexanders politiske idealer til en flygtig eskatologi, hvor man forlagde håbet om menneskehedens enhed til det hinsides, til himlen, til en ny aion, kort sagt ad kalendas Graecas. I Østen ville indere og persere have betragtet grækerne som fremmede herskere og rystet deres åg af sig.

Om Karthago, Syrakus eller Rom ville have vundet, er underordnet; alle tre truede universalismen i den hellenistiske kultur. Striden mellem de civiliserede folk ved Middelhavet ville have givet barbarerne i nord chancen for invasion. Skytherne, kelterne og germanerne ville være faldet over det rige Syden og muligvis have udsluttet dem kulturelt. Formodentlig ville karthagerne og italikerne og muligvis endda kelterne, germanerne ja selv skytherne og slaverne dog have overtaget et vist mål af hellenistisk kultur. Men uden kontrollen fra det moralsk og militært overlegne alexandrinske kulturpoliti ville disse barbarer have misbrugt teknikken til magt- og krigsinstrumenter. Som Toynbee poetisk udtrykker det med et billede fra den romerske forfatter Plinius, ville krigsguden Polemos i stedet for at skride frem lænket til Alexanders stridsvogn have siddet på vogntronen og triumferet over verden.

Sådan er det faktisk gået siden, men hvis Toynbees Alexander havde overlevet og realiseret dennes økumeniske og universalistiske idealer, ville verden muligvis have været anderledes og bedre. Man kan have sin stille mistillid til dette velvillige, autoritære verdensrige, hvor ordenen opretholdes af et teknologisk overlegent alexandrinsk kulturpoliti i stil med det amerikanske ekspeditionskorps i Golfkrigen. Men flot er Toynbees sammenhængende vision om en hellenistisk civilisation, som undgik det politiske sammenbrud. Dette kedelige, men fredelige og universalistiske scenario er ikke det allerværste alternativ.

Man kan selvfølgelig nemt afvise alt dette som nytteløst tankespind. Jeg finder heller ikke alle Demandts eksempler lige velvalgte eller provokerende eftertanken. Men når de er bedst, viser de, hvordan strukturelle

“lovmæssigheder” ikke altid er så determinerende endda. Normalt er de, men med mellemrum er der indtrådt såkaldte “åbne” situationer (antikhistorikeren Kurt von Fritz’ udtryk, Fritz 1954). Udfaldet af de fleste militære slag har ingen større betydning haft. Men af og til har helt forskellige muligheder stået mod hinanden, og det strukturelt bestemte forløb er blevet afgjort af historiske “tilfældigheder” som udfaldet af et slag, en herskers politiske overlevelse eller lignende, som historikeren Golo Mann (søn af Thomas Mann) skrev i 1964 i en kommentar til en artikel af K. D. Erdmann om “Fremtiden som kategori i historieforskningen”. Kritikken skal dog ikke skjule, at Golo Mann har fornuftige ting at sige om åbenheden af historiske processer, *før* de sker.

Alt dette er vi blevet langt mere opmærksomme på betydningen af efter at have oplevet Sovjetunionens sammenbrud og fået demonstreret svaghederne i planøkonomierne. Meget få i Vesten havde forudset, hvordan det kunne gå – svenskerne Kristian Gerner, der er historiker, og Anders Åslund, der er økonom og siden 1989 har fungeret som rådgiver i Rusland og Polen, er to af de hæderlige undtagelser, sammen med analytikere på forholdsvis lavt niveau i CIA. Så lavt placerede at ingen turde risikere deres karrierer ved at samle resultaterne af enkeltanalyserne sammen til en sammenhængende forudsigelse om, at Sovjetunionen ville gå fallit engang i 1980’erne, selv om de havde alle de nødvendige data. De eneste, der vidste det med sikkerhed var nogle af de højt placerede i de centrale planlægningskommissioner. Åbningen af DDR’s arkiver og interviews med østtyske økonomer har givet overraskende oplysninger om disse scenarier, der nærmer sig kontrafaktiske hypoteser i al deres usandsynlighed.

Hvad vidste Vesten om DDR’s katastrofale økonomi?

Siden indlemmelsen af DDR i Vesttyskland har vi fået den ene beretning efter den anden om Østtysklands dårlige økonomi. “Vi vidste godt, at det stod slemt til, men at det var så slemt, anede vi ikke”, lyder omkvædet fra de politisk og økonomisk ansvarlige. Det skal selvfølgelig tjene som undskyldning for Helmut Kohls fejlslagne strategi med ikke fra starten at indrømme omkostningerne ved genforeningen. Politisk er det dog meget muligt, at hans strategi var rigtigere end socialdemokraternes. SPD’s kanslerkandidat, Oscar Lafontaine, understregede de økonomiske og sociale omkostninger ved foreningen og har fået endnu mere ret, end han kunne ane i 1990. Men det ændrer ikke ved billedet af et SPD, hvis ledelse i grunden ikke ønskede foreningen og derfor understregede omkostningerne, mens de andre ville Tyskland og derfor underdrev. Med det resultat, at Tyskland for første gang i efterkrigen har fået dårlige karakterer af OECD og lige ud anklages for at føre ansvarsløs budgetpolitik. Ja, ikke helt ser ud til at kunne klare de krav til ØMU’ens tredje fase, som landet selv insisterede på i Maastricht-traktaten.

Uanset hvordan det nu nærmere forholder sig, er prisen for den tyske forening steget drastisk med inflation, skattestigninger og permanent arbejdsløshed som resultat. Kansler Kohl indledte CDU’årskongres i 1995 med at indrømme, at “arven efter 40 års DDR-diktatur var langt tungere end nogen havde forestillet sig”. Denne indrømmelse afspejlede utvivlsomt opfattelsen blandt hovedparten af regeringspartiernes vælgere. Og selv om SPD som sagt fremhævede omkostningerne ved foreningen, kom omfanget af den økonomiske og økologiske katastrofe i DDR også som en overraskelse for socialdemokraterne. Selv de professionelle økonomer, som burde have vidst

bedre, delte den overoptimistiske vurdering af DDR's økonomiske potentiale. I 1994 udtalte lederen af Forbundsbanken, Helmut Schlesinger, at man i Vesten længe vurderede DDR's økonomiske ydeevne alt for positivt og derfor ikke forudså det bratte sammenbrud for det, der i statistikken fremstod som verdens tiende største industrimagt. Men er det virkelig sandt, som økonomer og politikere i dag hævder, at vi ikke havde mulighed for at vide, hvor slemt det stod til før åbningen af muren i 1990? Det var emne for debat på en af de mest interessante sektioner under det tyske historikermøde i Hannover september 1995.

Her kunne deltagerne høre den ene vesttyske økonomihistoriker efter den anden demonstrere, hvordan man i fagkredse i Vesttyskland i begyndelsen af 80'erne diskuterede DDR's manglende evne til at betale udlandsgælden. En manglende evne der skyldtes, at DDR-industrien ikke længere kunne klare sig i konkurrencen på verdensmarkedet. Forbundsbanken blev kritiseret for at have ignoreret disse undersøgelser af Hans-Jörg Buck, forhenværende leder ved Institutet for Fællestyske Anliggender i Ministeriet for Indretyske Anliggender – et ministerium der med tysk konsistens nu faktisk er nedlagt, hvilket næppe ville være sket i Italien! Den stedfortrædende leder af Plankommissionen i DDR, Siegfried Wenzel slog sågar fast, at DDR-økonomiens usle tilstand allerede i 70'erne fremgik tydeligere af vesttyske økonomihistorikers analyser end af de data, han havde til rådighed. Problemet var ikke manglende data, men de mentale filtre, der gjorde at politikere i øst som i vest ikke tog notits af de foreliggende oplysninger.

Under diskussionen af årsagerne til denne miserable tilstand fremhævede to østtyske historikere igen og igen krigserstatningerne til Sovjetunionen i årene efter krigen. Det ville deres vestlige kolleger godt acceptere, men kun som forklaring på miseren i 50'erne og 60'erne. Efter 1970 bidrog Sovjetunionen derimod økonomisk til opretholdelsen af sin østtyske koloni ved at levere råstoffer under verdensmarkedpriser og aftage industriprodukter, som ikke kunne afsættes uden for Østblokken. I 1970'erne var det ifølge økonomihistorikeren Cord Schwartau de indbyggede defekter ved den socialistiske planøkonomi, der drev systemet ud i bankerotten. Produktiviteten i DDR-virksomhederne sank støt, mens ingen hverken kunne eller ville undersøge om investeringer og resultater stod i et rimeligt resultat til hinanden. Den østhandel, hvis bortfald i dag begrædes af så mange forhenværende østtyske industriledere, opfattede økonomihistorikeren Gert Leptin fra Berlin som direkte skadelig, da den gjorde det unødvendigt for industrien at tilpasse sig verdensmarkedets højere kvalitetskrav.

Senest i begyndelsen af 80'erne stod det ifølge et indlæg fra den dengang ansvarlige økonom Siegfried Wenzel DDR's ledelse klart, at landet var gået fallit, og at det ville være næsten umuligt at redde situationen. Tods denne indsigt skete der intet. Regeringen satsede ganske vist på at videreforarbejde den billige sovjetiske olie og sælge den i Vesten for hård valuta, mens den dækkede det indenlandske energibehov med brunkul. Ud over en forfærdelig forurening kom der meget lidt ud af det. Investeringerne ville have været nyttigere i andre industrier og førte kun til, at udlandsgælden i 1986 var tre gange så høj som importindtægterne.

På konferencen udspandt der sig en interessant diskussion om betydningen af den milliardkredit, som Franz Joseph Strauss i 1983-84 skaffede DDR. Var det en blåøjet støtte til et vaklende regime, som mange af hans modstandere har

hævdet, eller var det tværtimod en langsigtet politisk manøvre som mindskede undertrykkelsen i Øst under regimets kollaps. Det er i sagens natur vanskeligt at afgøre, så længe vi ikke har adgang til dokumenterne fra de inderste beslutningskredse. På konferencen fremhævedes, at den vesttyske regering var fuldstændig klar over DDR's betalingsproblemer og beslutsomt udnyttede kreditten til at kræve forfølgelsen af dissidenterne indstillet. Årsag og virkning er stadig omstridt, men det er i hvert fald ubestrideligt, at kreditgivningen standsede chikanen af trafikken mellem de to Tysklunde.

DDR's miserable økonomiske situation var altså fra et tidligt tidspunkt kendt i vest såvel som i øst. Ifølge historikeren Leptin er der nu dukket dokumenter op, ifølge hvilke lederen af de samlede fagforeninger, Harry Tisch – som nu er dømt for misbrug af betroede midler – så tidligt som 1977 var opmærksom på den dårlige finansielle situation. Alligevel var der ingen i politbureauet som reagerede på plankommissionens gentagne advarsler mod den truende fallit, der sågar fremgik af de friserede officielle statistikker, hvis man læste dem omhyggeligt. Det blev senest klart for den vestlige forskerverden i slutningen af 70'erne, da Banken for International Betalingsudligning i Geneve begyndte at føre regnskab over Østblokstaternes udlandsgæld. For opmærksomme læsere var der i virkeligheden også mange andre indicier på regimets svaghed. Problemet er blot, at det er meget lettere at tolke dem rigtigt i dag, hvor vi kender udgangen på historien. Læst med vores nuværende viden er det let at se, at partiorganet *Neues Deutschland* blev præget af en stadig mere defensiv tone. Henvisningerne til marxismen blev mere og mere rituelle også i propagandaen. Undertrykkelsesapparatet var fortsat brutalt, men Statsikkerhedstjenesten tillod oppositionen noget friere tøjler fra midten af 80'erne end i 60'erne og 70'erne. Men at det var udtryk for tvivl og usikkerhed og ikke gradvis "normalisering", er lettere at se i dag end dengang.

Trods alle disse tilgængelige informationer var der praktisk taget ingen i Vesten som forestillede sig et totalt sammenbrud for den østtyske stat. Det gælder for det vesttyske beslutningstagermiljø, der nu ristes over en sagte ild i takt med at oplysningerne om omfanget af den gensidige tilpasning kommer for en dag. Men når sandheden skal frem, gælder det også for næsten alle os andre. Fantasien rakte ikke langt, når det gjaldt de kommunistiske regimer, og desuden passede det os jo også godt med delingen af Tyskland. Man syntes ganske vist nok, at det var synd for østtyskerne, at de skulle betale prisen for verdens stabilitet, men det var der i den realt eksisterende verden med atomvåbnenes terrorbalance ikke meget at gøre ved. Jeg var så sent som i 1988 med til at skrive en bog om de tyske stater, hvor vi tilsluttede os André Malrauxs og Andreottis letfærdige vittighed om, at Tyskland er så god en ting, at det gælder om at have så mange som muligt af dem. At DDR var bankerot anede vi måske, men tænkte på den anden side, at det blev kompenseret af den melankolske skønhed ved de socialistiske lande, hvor alting var gået i stå i lortebrun 50'er-stilstand.

Verden af i går i ordets bogstaveligste forstand for de generationer, der blev født i 40'erne og 50'erne, og som derfor havde let ved at omgærde de socialistiske lande med en vis nostalgi. Eksotiske feriesteder, som vi aldrig selv kunne drømme om at bo i. Det var opfattelsen af Østeuropa blandt flertallet i Vesten, socialister såvel som såkaldte realpolitikere. Måske var det slemt, men de blev i hvert fald forskånet for det opskruede tempo og forbrugersamfundets fristelser. Nu har de valgt kapitalismen og forsøger at forsone fjernsynets

skønmalerier af det vestlige forbrugerparadis og drømmen om politisk frihed med markedskapitalismens barske realiteter. Men det er en helt anden historie.

Tankespind eller kontrafaktiske hypoteser

Et interessant forsøg på at kombinere struktur- og begivenhedshistorie (foruden fiktion, legendedannelse og “fakta”) er den franske struktur- og mentalitetshistoriker Georges Duby’s *Le Dimanche des Bouvines*. Heri berettes om det afgørende slag ved Bouvines i 1214, hvor Philippe II Auguste besejrede sine tysk-engelsk-flanderske modstandere, John Lackland af England og kejseren af det Hellige Romerske Rige Otto IV af slægten Welf (John Lackland er kendt som Johan Uden Land, broder til Richard Lionheart; begge helt forkert fremstillet i romanerne og filmene om *Ivanhoe* og *Robin Hood*). Sejren gjorde det muligt for Philippe Auguste at generobre områderne nord for Loire, hvorved han indledte skabelsen af den sammentømrede franske territorialstat. Duby var indtil Bouvines-bogen kendt som strukturalistisk agrarhistoriker i bedste Annales-stil med disputats om regionen Maçon fra 800 til 1100. Men her analyserer han meget raffineret, hvordan en hændelse i et krigsforløb bliver en “historisk begivenhed”. Det gør han bl.a. ved en avanceret undersøgelse af den samtidige fiktion omkring hændelsen, hvori det blotlægges, hvordan en “sejr” bliver til i propagandaen og legendedannelserne. I det hele taget ser det ud til at sejre meget ofte først bliver til “sejre” ret lang tid efter, at kamptummelen har lagt sig og krudtrøgen er drevet bort. Slag er rodede, beskidte og blodige foretagender, hvor kommandoen oftest taber overblikket og derfor ofte ikke aner, om de har vundet eller tabt. Det afgøres først i propagandaslaget bagefter (se f.eks. John Keegans formidable og indtrængende analyser af krigens karakter i *The Face of Battle* fra 1976).

Man kan sammenfatte forholdet mellem strukturel determination og begivenhedernes uforudsigelighed således i spillet mellem de to begreber tilfældighed og nødvendighed. *Tilfældighed* skal ikke forstås, som at alt var muligt, men at der var to eller flere forskellige mulige udfald af en situation, muligheder, som ikke kunne forudsiges ud fra den givne historiske konjunktur. I denne bestemte forstand er historien sommetider tilfældig (eller rettere åben). Ikke sådan, at det, der faktisk skete ikke kunne forudsiges, men sådan at udfaldet ikke kunne forudsiges med *nødvendighed*, selv om man i samtiden havde kendt alle ingredienserne i situationen. På denne begrænsede måde er kontrafaktiske hypoteser nyttige i historieforskningen. Desuden er det fornuftigt at skelne mellem forskellige niveauer af præcision, når man opstiller sine hypotetiske scenarier. Demandt skelner mellem selve det at identificere grundlæggende forskellige *alternativer* og så den nøjere historisk sandsynliggjorte, dokumenterede udformning af, *hvordan* de kunne have set ud (Demandt 1984, 90).

Til allersidst kommer det sværeste, nemlig at vurdere *hvor sandsynligt* det var, at de skulle indtræffe. En ikke-forudindtaget analyse af situationen i 1588 viser, at Filip II planlagde sin invasion så godt som det overhovedet var menneskeligt muligt, og at han var meget tæt ved at vinde. Kun et uheld – eller et held, det kommer an på synsvinklen – forhindrede ham i at sejre, i hvert fald i første omgang. Det dårlige vejr og dristige engelske satsninger ødelagde armadaen. Opstillingen af en sådan kontrafaktisk hypotese om spansk sejr muliggør således en sandere bedømmelse af handlinger og motiver i den bestemte politisk-militære situation og fører in casu til frikendelse af Filip II for

dumhed og inkompetence. Det kan være interessant nok i sig selv. Vigtigere er dog, at den kontrafaktiske hypotese oplyser os bedre om, hvad der faktisk skete. Vi får den faktisk skete historie sat i relief. Det bliver klarere, når man fra enkeltbegivenheder går over til at analysere endnu mere komplekse forløb som f.eks. “nødvendigheden” af den franske revolution eller tilblivelsen af de nuværende centraliserede nationalstater i Europa, for nu at nævne områder, hvor jeg selv har prøvet metoden. Man bliver klogere og får først og fremmest opblødt dikotomien mellem “nødvendighed” og “tilfældighed” i historien. Det er snarere et kontinuum, hvor det spændende ligger i et usikkert bestemt, gensidigt overlappende midterfelt. Disse ræsonnementer kan illustreres med en stor kontrafaktisk overvejelse over, hvorfor det blev Europa og ikke Kina, som gennemførte den industrielle revolution og underlagde sig resten af verden. Eller

Hvorfor blev Kina ikke Europa?

I en analyse af de langsigtede faktorer i den kinesiske civilisation, bemærkede Etienne Balazs, en historiker af ungarsk-fransk oprindelse, engang: “For fuldt ud at fatte det “mirakel”, som fandt sted i Europa i det 16. og 17. århundrede, skal man bare sammenligne det vestlige samfund med Kinas bureaukratiske samfund. Den kæde af omstændigheder, som affødte kapitalismen og dermed satte gang i industrialiseringen over hele verden, har alle de kendetegn, der skal til for – når det ses i dette lys – at være et lykketræf, et af historiens privilegerede øjeblikke, i dette tilfælde alene skænket den asiatiske halvø, Europa.” (Balazs 1964). Det skal rigtignok indrømmes, at Balazs ikke var nogen specialist i europæiske forhold, men netop fordi han manglede specialistens indsigt, var han i stand til at sætte fingeren på de mest fremtrædende og enestående træk ved den europæiske udviklingshistorie. Det gjorde ham i stand til at forstå Europa, ikke som den verdensleder, andre civilisationer havde det med at halte bagefter, men som den ene store undtagelse som, straks det viste sig fordelagtigt, ændrede kurs i forhold til de andre.

Set med nutidens øjne er det næsten umuligt ikke at se de industrielle, teknologiske, videnskabelige og politiske revolutioner som de eneste mulige slutresultater af den europæiske historie. Set med datidens øjne var dette resultat langt mindre oplagt. Det er tværtimod en kendsgerning, at de fleste udenforstående observatører ville have sat deres penge på Kina, hvis de blev stillet det anakronistiske spørgsmål, hvilken af de to civilisationer, Kina eller Europa, der mest sandsynligt ville frembringe det industrielle gennembrud mellem år 1000 og 1500 e.v.t.

Hovedforklaringen på Europas ledende rolle ligger i den specifikke politiske organisering af territorium og magt. Hvis vi ser på, hvad der er sket i de to ender af det euroasiske kontinent over de sidste tusind år, finder vi, at mens det romerske rige gik i opløsning, overlevede det samtidige Han-imperium, som noget i retning af en nationalstat. Det moderne Europa har haft til vane at se sig selv som det romerske imperiums arvtager, kombineret med græsk kultur og kristen-jødisk religion. Alligevel har Europa, efter den vestlige del af romerrigetets fald i år 476 evt., nærmest på intet tidspunkt udgjort den politiske enhed, som den antagede forgænger var. Tværtimod har den europæiske civilisation næsten altid været domineret af politisk splittelse og til og med krige mellem de forskellige ledende territorier. Desuden er magtudøvelsen ofte blevet udledet fra forskellige principper, sådan som i striden mellem pave og kejser i middelalderen. Den

selvstændige nationalstat blev anerkendt som princip ved fredsaftalen i Westfalen i 1648, som satte punktum for Trediveårskrigen.

Denne fredsaftale anerkendte endelig princippet om magtbalance mellem rivaliserende territorialstater som fundamentet for Europa, og systemet kaldes derfor ofte det "Westfaliske system" (Hettne, Sörlin og Østergaard 1997). Efter Napoleonskrigene først i det nittende århundrede, forvandlede de ledende stater sig til mere eller mindre homogene nationalstater (Schultze 1994) og ændrede dermed reglerne i spillet om magtbalancen fra åben konkurrence til alliance, konsensus og derefter tilbage til åben rivalisering. I denne proces lykkedes det en del af de europæiske stormagter, fra midten af det nittende århundrede til slutningen af første verdenskrig, i den såkaldte imperialistiske epoke (Hobsbawm 1987, Mommsen 1969) at trække resten af verden ind i deres politiske og økonomiske sfære. Dette kortlivede hegemoni gav (i sin tur?) stødet til den nuværende globale situation med en verden fuldstændig domineret af princippet om suveræne nationalstater eller centralstyrede stater, som aspirerer til at blive sådanne nationalstater. Karakteristisk nok har den verdensomfattende organisation af disse stater taget navnet De Forenede Nationer, til trods for at hovedparten af medlemmerne hverken er forenede eller nationalt set homogene.

Men i Europa er princippet ved at blive virkeliggjort i en sådan grad, at udviklingen måtte vendes om efter anden verdenskrig. Det europæiske samarbejde er således et forsøg på at fastholde en økonomisk dynamik på kontinental skala, samtidig med at man bevarer fordelene ved national selvbestemmelse og et dynamisk næringsliv. Til sammenligning er der i Kina politisk enhed i et land af kontinental størrelse og mere end en kontinental befolkning. Med udgangspunkt i Han-staten mellem 206 f.v.t. og 220 e.v.t. er Kina et i dag fascinerende eksempel på et imperium som er på vej til at blive en nation (trods Tibet!). Alligevel har Kina langt fra løst udfordringerne i at kombinere europæisk økonomisk vækst med kejserdømme-traditioner. Tværtimod står Kina i øjeblikket overfor et dobbelt problem med interne stridigheder mellem regionerne og konflikter mellem regionerne og centralmagten. Disse spændinger falder sammen med en markant forskydning mod markedsøkonomi. Løsningen ligger, ifølge det kinesiske lederskab, i at opretholde kontrollen over den centralstyrede imperiestat med moderne teknologiske midler. Hvad der kommer til at ske i Kina og Europa såvel som i andre dele af verden i løbet af de kommende tiår er i sandhed vanskeligt at forudsige. Det man kan lære af udviklingen i Europa er imidlertid relativt utvetydigt. Mangfoldighed og konkurrence mellem vekslende magtcentre har udgjort kernen i de europæiske erfaringer.

Demokratiet var ingen nødvendighed

Europa kunne som helhed betragtes have antaget en række politiske former. Samfundsforskeren Charles Tilly pegede i sin tid på fire hovedtyper af politisk organisering, som var tænkelige, men som til syvende og sidst ikke kom til at sætte deres præg på den europæiske statsdannelse (Tilly 1975, 31). De omfattede en teokratisk føderation, noget i tråd med intentionerne bag det Hellige Romerske Rige; et handelsnetværk som Hansaforbundet, eller klynger af bystater som tilfældet var i Nord- og Mellem-Italien og i Flandern; feudalisme kunne også meget vel have udviklet sig i europæisk målestok i tråd med den udvikling, man senere så i Polen, som i det syttende og attende århundrede praktisk talt endte med at blive en aristokratisk republik (på polsk *Rzeczpospolita*) og derfor

slutteligt blev delt mellem sine mere centraliserede og autokratiske naboer (Davies 1984, 296). Den fjerde mulighed, et centralstyret politisk imperium var også en udpræget mulighed, selvom det aldrig blev til noget. Fraværet af et centralstyret imperium er faktisk det mest særprægede træk ved den europæiske udvikling. Alligevel skal man ikke udelade imperiet i den komparative analyse, når man søger at forklare den europæiske identitet. Trods alt var de fleste store befolkningsgrupper i verden blevet organiseret i imperier, og imperiernes størrelse var vokset i årtusinder, da Europa i højmiddelalderen satte ud på vejen mod en helt anderledes måde at organisere rum og territorium på, gennem den territorialbegrænsede stat som efterhånden blev afløst af nationalstaten.

Det, som kræver en forklaring for Europas vedkommende, er, hvorfor der ikke blev bygget noget vellykket imperium inden for Europas grænser efter Roms fald. Alle Europas koloniriger havde som kerne konkurrerende nationalstater hjemme i Europa. Selvom det til tider var tæt på, fra Karl den Store til Habsburgerne, lykkedes det ingen af de store europæiske imperiebyggere at opsluge alle deres konkurrenter. Som vi har set slog Karl V's og Filip II's ambitioner fejl i 1588 med udslettelsen af den Store Armada. Senere mislykkedes det igen for de habsburgske kejsere i Trediveårskrigen, da den svenske konge, Gustav Adolf, understøttet af Richelieu i den form for krydsalliance, der kom til at kendetegne europæisk rivalisering, kom i vejen. I stedet blev Europa et relativt ensartet system af stater, hvor en forandring i én celle påvirkede de andre i det system, der fra 1648 kan kaldes det westfaliske. Dette resultat er helt afgørende for forståelsen af de industrielle, teknologiske, demokratiske og nationale revolutioner.

Sikkert er det, at Europa hverken moderniseredes eller industrialiseredes på samme tid eller på samme måde. Lederskabet kom og gik, forskellige regioner haltede bagefter til forskellige tider, og tidligere ledere i kapløbet faldt af i svinget. Efter en tid gjorde imidlertid netop denne tilbagestående enkelte af taberne i stand til at tage springet fremover, som den russisk-amerikanske økonomi-historiker Alexander Gerschenkron så overbevisende har demonstreret med sit begreb om "den relative fordel ved tilbagestående" (1965). Idet han pegede på de observerbare variationer i de industrielle udviklingsprocesser i de vigtigste europæiske lande, fremholdt Gerschenkron, at industrielle efternølere havde mulighed for at udvikle substitutter for fraværende betingelser, som havde været til stede i den britiske industrielle model. Ved hjælp af f.eks. statslig intervention eller nye bankers indgriben kunne de opveje fraværet af kapital opsamlet gennem mere spontane processer. Gerschenkron antydede også, at det kunne have sine fordele at komme sent på bane, ved at et land dermed kunne hoppe over tidlige faser af industriel udvikling, som var blevet teknologisk overflødige, for så at gå lige ind i sin tids mest avancerede sektorer. På denne måde bidrog Gerschenkron til at give et billede af europæisk industrialisme som et varieret mønster, men variationer over et enkelt tema eller paradigme. Variationer i takt og sted var netop hemmeligheden bag dynamikken i Europa. Den industrielle revolution i Europa var ikke planlagt fra et politisk og administrativt center, som tilfældet havde været, hvis det samme havde fundet sted i Kina. Men i så fald ville der ikke være snak om en revolution, men om evolution.

Hvorfor kapitalisme i Europa ?

Per se er der tilsyneladende ingen grund til, at et system af konkurrerende stater skulle have introduceret fænomenet vedvarende vækst. Teoretisk set skulle man

antage, at et imperium ville generere økonomisk vækst i en skala, der overgik et usammenhængende system af selvstændige staters evner. Som det ofte er blevet demonstreret, nødvendiggør et system af stater en magtbalance for sin egen overlevelses skyld. Og en sådan balance hviler i bund og grund på et gensidigt anerkendt militært styrkeforhold. Årene mellem 1500 og 1700 var, ifølge et studie af udbredelsen af krig i Europa, de mest krigeriske i forhold til antal år med udkæmpet krig (95 procent), hyppigheden af krig (nær en hvert tredje år) og den enkelte krigs gennemsnitlige varighed, omfang og størrelsesorden. I løbet af det sekstende århundrede var der knap nok fred mellem Spanien og Frankrig overhovedet, mens i det syttende århundrede, det Osmanniske Imperiums tid, var de østrigske Habsburgere og Sverige i krig gennemsnitligt to ud af hver tre år, Spanien i tre ud af fire og Polen og Rusland i fire ud af fem (Levy 1983, 139-41).

I modsætning til det almindeligt kendte, viste våbenkapløbet i det tidlige moderne Europa, som voksede ud af disse krige, sig faktisk økonomisk fordelagtige – om ikke for befolkningen som sådan, så for de involverede stater. Tresserne og halvfjerdsernes såkaldte “nye militære historie” har med held demonstreret, hvordan de alvorlige administrative og logistiske problemer udløst af behovet for at bygge fæstninger og krigsskibe og at hverve og udstyre tropper i en hidtil ukendt målestok faktisk forårsagede en revolution i styreformen, som den moderne stat opstod af i det attende århundrede. Denne såkaldte “militære revolution” bliver idag set som den afgørende forklaring på den arbejdsdisciplin (management) og de teknologiske nyvindinger som muliggjorde den industrielle revolution fra 1780 og fremefter (jfr. Parker 1988, McNeill 1982).

Modsat fordelene ved decentralisering indenfor et sæt af stater, hviler fordelene ved et imperium på muligheden af centralstyring af økonomien. Det er ikke på forhånd givet hvilken af disse to organisationsformer, der er overlegen. Svaret ligger i historiens mørke. Europas eksempel viser at centralisering i praksis ser ud til at have været til ulæmpe på langt sigt (Jones 1981). Imperialistisk politik har normalt været ustabil i det lange løb, uanset hvor stabilt det virkede i et kortere perspektiv. De ansvarlige for de unge kejseres opdragelse, gerne en gruppe eunukker, var ofte ukontrollerede, utilgængelige for gode råd og ikke-repræsentative. Atmosfæren i paladset antog gerne et stænk af moralst forfald, forræderi og trivialitet. Kort sagt “conspicuous consumption” i en målestok, som man sjældent så i Europa, eftersom forholdene var mindre, og graden af ansvarlighed i de mindre enheder var større.

Kinas muligheder

Det var på ingen måde givet på forhånd, at demokratiet skulle komme til at udvikle sig i Europa, eller at man ved de demokratiske revolutioner skulle komme til at “opdage” og dermed erobre resten af verden. Når netop dette til slut lykkedes Europa, var det et resultat, som var langt mindre forudbestemt end normalt antaget, både i det vellykkede Europa og blandt de underkastede folkeslag. Kinesernes maritime bedrifter i første del af fjortenhundredetallet viser, hvor skrøbelig og “tilfældig” den europæiske dominans over resten af verden egentlig var.

I 1368 forlod mongolerne Kina og vendte tilbage til stepperne. Magten tilfaldt en dygtig, ambitiøs og autoritær general, som grundlagde Ming-dynastiet (1368-1644) og regerede i tredive år som kejser Hongwu. De tidlige kejsere foragtede mongolerne og efterstræbte en hårdere linie fra Kinas side mod alle nomadefolk. Blandt andre tiltag forsøgte Hongwu og hans efterfølger, Yung-lo

(som regerede 1402-1424), at udrydde den private handel og at trække udenlandsk handel ind under skattesystemets paraply. Men de første Ming-kejsere støttede også i særlig grad et foretagende, som havde potentiale til at udbrede kinesisk indflydelse over hele det Indiske Ocean. Syv armadaer af junkere med tilsammen 37.000 soldater besejlede havområderne rundt om Kina fra Kamchatka til Zanzibar og opsøgte indimellem så fjerne havne som dagens Indonesien, Vietnam, Malaysia, Sri Lanka og Østafrika. Rejserne fik lille eller ingen varig betydning, da hofintriger satte et brat stop for aktiviteten. Rejserne er alligevel værd at mærke sig, eftersom de på dramatisk vis demonstrerede Kinas potentiale for intensiv kulturel ekspansion i 1436. En rask gennemgang af disse sørejser vil kunne vise ligheder og uligheder med de senere europæiske opdagelsesrejser (den følgende skildring bygger på Bentley 1993, 168-70).

Ming-rejserne fandt sted mellem 1405 og 1433 efter tilskyndelse fra kejser Yung-lo. Givetvis håbede Yung-lo at opnå fast kejserlig kontrol over fremmed handel og at imponere fremmede folkeslag med den styrke og magt, som Ming-dynastiet havde genoprettet i Kina. Under ledelse af den dygtige diplomat, eunukgeneralen Zheng He (eller Zheng Ho), muslim af fødsel, var rejserne en effektiv demonstration af Kinas økonomiske og militære handlekraft. Ekspeditionerne stillede med formidable flåder og talte til tider mere end trehundrede skibe, indberegnet så mange som 63 gigantiske, nimastede skatteskibe på 1500 ton. Til sammenligning var Vasco da Gama's flagskib som nåede frem til det Indiske Ocean fra Portugal på 300 ton. Disse enorme kinesiske skuder var i stand til at rumme op til femhundrede mand. Det var altså sådan, at Kina havde flere skibe, flere kanoner, mere mandskab og større lastkapacitet kombineret med et sømandskab, som kunne måle sig med hvad som helst, europæerne på Columbus' og Magellans tid kunne mønstre. Fuldt lastet med silke, porcelæn, lakarbejder og andre produkter af udsøgt kinesisk håndværk, opsøgte skibene i den kinesiske ekspeditionsstyrke nær sagt samtlige vigtige havne i det Indiske Ocean. Zheng He benyttede sin værdifulde last til at etablere kommercielt og diplomatisk samkvem i talrige havne, og han vendte tilbage til Kina med al slags fremmed gods: krydderier, røgelse, tekstiler, ædelstene, farmaceutika og til og med dyr, som f.eks. en berømt giraf, fragtet fra Malindi til Ming-dynastiets kejserlige zoologiske have via Bengalen.

Så vidt det var muligt, baserede Zheng He sig på overtalelse og diplomati i sin omgang med fremmede folkeslag, men inkluderet i hans følge var 28.000 bevæbnede soldater, og ved flere anledninger satte han hårdt mod hårdt for at opnå sine mål. På Sumatra tog han en sørøverkaptajn fra Palembang og en illegetim hersker fra Samudra til fange og tog dem begge med til Kina, hvor de henrettedes. I 1411 kom det til en strid med en lidet samarbejdsvillig konge på Ceylon. Efter at have nedkæmpet hans hær på slagmarken, tog Zheng He kongen og hans familie til fange og førte dem til Kina, hvor de senere blev frigivet af kejser Yung-lo. Zheng He viste også militære muskler ved La'sa (nær Aden i Arabien) og nær det nuværende Mogadishu i Somalien.

Fravær af kulturelle ambitioner

Dersom læseren skulle blive mindet om nylige amerikanske ekspeditioner til disse dele af verden, skal han eller hun så absolut være undskyldt. Alligevel udsprang Mingekspeditionerne, ifølge de fleste betragtere idag, fra politiske og kommercielle interesser, ikke kulturelle eller ideologiske motiver. Et vidnesbyrd om det kinesiske besøg er en stele rejst 1409 på det sydlige Ceylon. Monumentet

beskriver den kinesiske flådes visit på tre sprog, kinesisk, tamil og persisk, men ærer forskellige guddomme i hver af de tre inskriptioner. Den kinesiske tekst priser Buddha og det sinhalesiske buddhist-samfund; tamil-versionen hylder Tenavarinayanar, en af Vishnus inkarnationer, mens den persiske tekst forherliger Allah. Inskriptionen fastslår endvidere, at Zheng He ofrede rigelige gaver til Buddha, Vishnu og Allah, deriblandt et tusind guldmønter, fem tusind sølvmønter, et hundrede ruller silke og store mængder parfumeret olie og gejstlige smykker (Bentley 1993, 169).

Efter dette singalesiske monument at dømme, havde søfarerne fra Ming og deres sponsorer ingen interesse i at fremme kinesisk kultur eller værdier i fremmede lande. I alt fald på de første stadier søgte de kinesiske ekspeditioner bare at etablere regulære kommercielle og diplomatiske forbindelser med fremmede folkeslag og at opnå anerkendelse af Kina som verdens centrale imperium, omgivet af underordnede vasalstater. Det relative fravær af missionerende hensigter forklarer, hvorfor en række problemer på det kinesiske fastland i 1420'erne og 30'erne bragte ekspeditionerne til ophør. Oversvømmelser, hungersnød og epidemier forårsagede alvorlige økonomiske problemer, som undergravede kejserens muligheder for at finansiere kostbare foretagener. Samtidig var der en udpræget mistro blandt de konfucianske lærde ved hoffet mod den klike af eunukker, der støttede og organiserede ekspeditionerne. Konfucianerne hævdede at oversøisk handel var en dumdristig og farlig virksomhed, som helst burde undertrykkes til fordel for jordbrug og industri. I 1436 fik de endelig medhold, da kejseren udstedte et dekret, som forbød bygning af nye søgående fartøjer. Mandskabet blev beordret til at bemane bådene, som trafikerede indenlandsruterne på Den store Kanal, færdiggjort 1417 (McNeill 1982, 45-47). De ressourcer, som var blevet brugt til bygning af skibe, blev kanaliseret over i opføring og vedligeholdelse af offentlige bygningsværker. I løbet af kort tid havde kineserne til og med glemt, hvordan de byggede de enorme skatteskibe, som havde slået de fremmede betragtere fra Java til Malindi med ærefrygt. Dette valg, hvor meget det end var forankret i Kinas interne udvikling, skulle komme til at bane vejen for europæiske opdagelsesrejser og til slut erobringen af så godt som hele verden over de følgende århundreder. Denne proces var på den anden side meget mindre en følge af konkrete behov end vanligvis antaget. For at kunne forstå historiens gang i en periode, hvor verden gennemgik en udstrakt modernisering, er det nødvendigt at analysere baggrunden for alle revolutioner i Europa. Om disse forskellige revolutioner foreligger omfattende litteratur. Jeg vil ikke her sammenfatte processen, blot minde læseren om at der er en tiltagende enighed blandt forskerne om at flytte dateringen af begyndelsen til denne proces tilbage til Højmiddelalderen. En epoke den svenske historiker Michael Nordberg kalder den "dynamiske middelalder" i bevidst polemik mod de udbredte, men fejlagtige forestillinger om den sorte Middelalder (Nordberg 1984).

Det europæiske mirakel i dag

I halvandet århundrede efter det moderne internationale systems tilsynkomst ved freden i Westfalen, var konflikterne i den europæiske verden først og fremmest konflikter mellem monarkiske territorialstater som til stadighed forsøgte at udvide deres bureaukratier, deres armeer, deres merkantalistiske økonomiske styrke og, allervigtigst, deres territorier. Efterhånden skulle mange af disse territorialstater ændre karakter og blive nationalstater. I 1793, som den amerikanske historiker

R.R. Palmer formulerede det i sin komparative analyse af den såkaldte Atlantisk-Demokratiske revolution, var “kongernes krige ovre; folkenes krig begyndt” (Palmer 1959). Dette attenhundredtals-mønster varede ved indtil slutningen af første verdenskrig. Da, som et resultat af den russiske revolution og reaktionen på den, veg konflikten mellem nationer pladsen for konflikt mellem ideologier, først mellem kommunisme, fascisme/nazisme og liberalt demokrati, og derefter mellem kommunisme og liberalt demokrati. Under den kolde krig manifesterede denne konflikt sig i kampen mellem de to supermagter, som ikke var nationalstater i den klassiske europæiske betydning, men i stedet definerede deres identitet i henhold til ideologiske termer. Ved den kolde krigs afslutning, bevægede den internationale politik sig endelig ud af dens vestligt-dominerede sfære.

Her ved slutningen af det tyvende århundrede har relationerne mellem europæiske og ikke-europæiske civilisationer ændret sig fundamentalt. Folk og regeringer i ikke-vestlige civilisationer er ikke længere bare historiske objekter for europæisk kolonialisme og ny-kolonialisme. I stedet er de i færd med at slutte sig til Vesten som drivkraft og skabere af historien. Det medfører til gengæld risiko for en “konfrontation mellem civilisationer”, som Samuel Huntington har spået (1993). At spillereglerne i verden er irreversibelt forandrede står klart. Denne forandring vil til syvende og sidst påvirke europæisk identitet og selvopfattelse på en endnu mere gennemgribende måde end de tidligere forandringer. Mens Europas selvbevidsthed blomstrede med de demokratiske, industrielle og nationale revolutioner og etableringen af dominans over resten af verden i anden halvdel af 1800-tallet indledtes samtidigt en umærkelig undergravning af dets kulturelle hegemoni. Både i og udenfor Europa blev nye civilisationer opdaget. I Europa selv opdagede man folkekulturen som alternativ til den etablerede højkultur samtidig med, at de ikke-europæiske folk uden for Europa blev genstand for omfattende etnografiske studier fra slutningen af 1800-tallet, i kølvandet af kolonialiseringen. Til de fleste europæeres overraskelse viste det sig nu, at disse koloniserede folkeslag havde deres egne civilisationer.

I begyndelsen af det nittende århundrede var det blevet usædvanligt at snakke om civilisationer i flertal. Først sent i århundredet blev “primitive” menneskers moralbegreber og skikke fundet værdige til betegnelsen kultur. Ved siden af den europæiske civilisation vandt begrebet “primitiv kultur” – titlen på antropologen Edward B. Tylors indflydelsesrige værk fra 1871 – indpas i den almindelige tale. Kulturrelativisme var fraværende i Tylors værk, og han forblev trofast mod ideen om fremskridt og europæisk civilisation. Det var ikke før udbruddet af første verdenskrig, at den primitive ligestilling mellem Europa og civilisation begyndte at tabe terræn. Som et resultat af rædslerne udløst af denne masseindustrialiserede krig og dens aflæggere i form af revolutioner, nationalt hysteri, fascisme og nazisme, trængte krisebevidstheden frem over alt. Men da det først var sket, kom selvransagelsen til til gengæld til at dominere debatten om Europa i en sådan grad, at det tilsyneladende er blevet umuligt at udtale ordene Europa og civilisation i samme åndedrag. I stedet er det blevet almindeligt at snakke om den “såkaldte europæiske civilisation”. Denne vane gør det imidlertid vanskeligt at forstå det virkelig enestående ved den historiske udvikling i Europa – og vanskeligt at forstå, hvorfor Kina ikke blev “Europa”, før Europa blev det.

Litteratur

- Balazs, Etienne, *Chinese Civilization and Bureaucracy*, Yale University Press, New Haven 1964
- Bentley, Jerry H., *Old World Encounters. Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times*, Oxford University Press 1993
- Carr, E.H., *The Bolchevik Revolution 1917-29* I-X, Macmillan. London 1950-71 (resumeret i *Den russiske revolution 1917-29*, NNF Arnold Busck, Kbh. 1980)
- Carr, E.H., *What is History?* Penguin Books 1961
- Carrère d'Encausse, Hélène, *Nicolas II. La transition interrompue*, Fayard. Paris 1996
- Davies, Norman, *Heart of Europe. A Short History of Poland*, Oxford University Press 1984
- Deighton, Len, *SS Britain*, London 1979
- Demandt, Alexander, *Ungeschehene Geschichte*, Vandenhoecht & Ruprecht Göttingen 1984
- Duby, Georges, *Le Dimanche des Bouvines*, Gallimard, Paris 1973
- Elster, Jon, *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, Pax Forlag, Oslo 1971
- Ferguson, Niall (ed.), *Virtual History*, Picador Books London 1997
- Fode, Henrik, "Ny og gammel økonomisk historie" i *Erhvervshistorisk årbog* 26, 1975, 106-123
- Fogel, R.W., *Railroads and American Economic Growth*, Baltimore 1964
- Fritz, Kurt von, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York 1954
- Gerschenkron, Alexander, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge Mass. 1965
- Harris, Robert, *Fatherland*, Harper Collins, New York 1992
- Hettne, Björn, Sörlin, Sverker, Østergaard, Uffe, *Den globala nationalismen*, SNS Stockh. 1998
- Hobsbawm, E.J., *The Age of Empire 1875-1914*, Vintage, New York 1987
- Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72:3, 1993, 22-49
- Højrup, Thomas, *Det glemte folk*, Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1983
- Keegan, John, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, Jonathan Cape, London 1976
- Kerr, Philip, *Berlin Noir*, 1989-91 (trilogi udgivet i ét bind, Penguin Books 1992)
- Levy, J.S., *War in the Modern Great Power System, 1495-1975*, Lexington 1983
- Mann, Golo, "Die Zukunft in der Geschichte", *Historische Zeitschrift*, 198, 1964, 77-78
- McNeill, William H., *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*, The University of Chicago Press 1982
- Mommsen. Wolfgang J., *Das Zeitalter des Imperialismus*, Fischer Weltgeschichte, Frankfurt a/M 1969
- Nietzsche, Friedrich, *Werke* IV, Berlin 1967 (efterladte fragmenter skrevet i 1875)
- Nordberg, Michael, *Den dynamiske middelalder*, Stockh. 1984, dansk Per Kofoed, Kbh. 1987
- North, Douglass C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press 1990
- North, Douglass C. and Thomas, Robert Paul, *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge University Press 1973 (svensk oversættelse 1995)
- Palmer, R.R., *The Age of the Democratic Revolution* I-II, Princeton University Press 1959 and 1964
- Parker, Geoffrey, "If the Armada had landed", *History* 61, 1976 (optrykt i G. Parker, *Spain and the Netherlands, 1559-1659*, London 1979)
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659*, Cambridge 1972
- Roberts, Andrew, "What-if Wunderland", *The Observer* 8 October 1995, 4
- Sørensen, Øystein, *Solkors og solidaritet. Høyreautoritær samfunnsstenkning i Norge ca. 1930-1945*, Cappelen Forlag, Oslo 1991
- Sørensen, Øyvind, *Verdenskrig og velferd. Britiske, tyske og norske sosialpolitiske planer under annen verdenskrig*, Cappelen Forlag, Oslo 1993
- Tilly, Charles (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press 1975
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Oxford 1990
- Toynbee, Arnold, "If Alexander the Great had Lived on", *Some Problems of Greek History*, Oxford 1969, 441-86
- Tylor, E.B., *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom* I-II, London 1871
- Woodman, H.D. (ed.), *Slavery and the Southern Economy*, New York 1966
- Østergård, Uffe, *Akropolis Persepolis tur retur*, Hellenismestudier 4, Århus Universitetsforlag 1991
- Østergård, Uffe, "The Failure of Universal Empire" i S. Tønneson a.o. (eds.), *Between National Histories and Global History*, Historiallinen Arkisto 110:4, Helsingfors 1997, 93-114 (DUPI Working Papers 1997/4)

Uffe Østergaard, Historian; Jean Monnet Professor of European Civilization and Director of the European Studies Program, University of Aarhus, Centre for Cultural Research. Senior fellow of the Danish Institute for Foreign Affairs.